

**NÉMET HÁBORÚS EMLÉKEK:
AZ ELBESZÉLHETŐSÉG ÉS AZ EMLÉKEZÉS ÉLETRAJZI
ÉS TÁRSADALMI FUNKCIÓI***

Gabriele Rosenthal

Amikor a második világháború német szemtanúi elmesélik élettörténetüket, a háborúval kapcsolatos időszak aránytalanul nagy helyet kap a történetben. A narratív életútinterjúk - koncentráljanak bár a Harmadik Birodalomra vagy az élettörténetre - hosszú, epikus és dramatikus történeteket tartalmaznak a háborúról. A második világháború még mindig kétségtelenül ugyanannyira személyes, mint amennyire publikus téma, amire az emlékezet gyakran és könnyedén rátalál.

E jelenség egyik magyarázata az, hogy a fontos és széles körben megtapasztalt történelmi események vagy korok, amelyek szélsőséges és fájdalmas hatást gyakoroltak az emberek mindennapi életére egy bizonyos területen vagy országban, kiváltják az elbeszélés vágyát. Feltehető, hogy a közösen átélt élmények és szenvedés olyan csoportok kialakulását idézi elő, amelyek közös történetekkel és mítoszokkal jellemezhetők. Ahol ez a folyamat megindult, márpedig feltételezésünk szerint a második világháborúval kapcsolatban megindult, ott lehetséges a korábban átélt szenvedés externalizálása, a tőle való eltávolodás és a fájdalom háttérbe szorítása, elsősorban anekdoták segítségével.¹ Mégis, bár a második világháború okozta kollektív szenvedés és az élmények elbeszélésének vágya empirikus alapokon nyugszik², ezt a feltételezést meglehetősen lehetetlennek látszik általánosságban is alátámasztani. Lehetne ugyan úgy érvelni, hogy az elbeszélők az együtteség valamilyen élményét hozzák létre³, az ellenkező feltevés, nevezetesen, hogy az együtteség elbeszélést hoz létre, csak az élménytartomány speciális struktúráira érvényes. Valójában két kísérleti példa is mutatja, hogy az együttesen átélt fájdalmas élmények kifejezhetetlenné válnak.

A nemzetiszocialisták által üldözött sok ember számára, akik a második világháború alatt bujkáltak vagy gettóba kényszerültek, vagy akik túléltek a koncentrációs táborokat, igen nagy erőfeszítést igényel az emlékezés és a történetformálás. Felszabadulásuk óta csak kevesen beszéltek közülük gyak-

* Az írás az *Oral History* című folyóirat 1991. őszi számában jelent meg. (German warmemories: narrability and the biographical and social function of remembering.)

ran az élményeiről, a nagy többség megpróbált felejteni. Azok között, akik most beszélni kezdtek és akik megpróbálnak emlékezni az ellenük elkövetett bűnökre, sokan szakadozottnak beszélnek és szinte teljesen képtelenek arra, hogy átadják magukat egy elbeszélésfolyamnak vagy hogy újraéljék tapasztalataikat. Míg az ő narrációs nehézségeik az átélt traumának tulajdoníthatók, a nemzetiszocializmus tanúinak és résztvevőinek történeteit elemezve egy másik tényező is előtűnik: az áldozatok olykori némasága éles ellentétben áll a nem üldözött németek bőbeszédűségével, akiknek történeteinek paradox módon nem azt a célt szolgálják, hogy leleplezzék a nemzetiszocialista rendszer igazságtalanságát és saját felelősségüket, hanem éppen, hogy történeteikkel elfedjék ezt. A másik oldalon a holocaust-túlélők azonban beszélni akarnak traumatikus élményeiről, hogy tiltakozzanak a náci bűnök elfelejtése ellen és hogy cáfolják az „Auschwitz-hazugság” tézist, élményeik azonban nagyon nehezen felidézhetők. Az üldözött és a nem üldözött németek számára a nemzetiszocializmus időszakáról szóló elbeszélés lehetősége az emlékezés különféle és különféleképpen realizálható társadalmi funkcióitól függ.

Második példám azoknak az első világháborús veteránoknak a példája, akik szinte egyáltalán nem beszélnek élményeiről. Az átlagkatonára, akinek kis része volt a háborús irodalom létrehozásában, különösen keveset beszél a fronton töltött időről.⁴ Az első világháború semmiféleképpen nem mérhető a másodikhoz az elbeszélés vágyának felkeltése szempontjából. Az első világháború beszédbeli megjelenítése képekre, metaforákra és korlátozott személyes élményhátterű tudósításokra szorítkozik.⁵ A két háború verbális megjelenítésének különbsége a háborús élmények különbségeihez kötődik, mindezekfelett ahhoz a különbséghez, amelyet az állóháború mozdulatlansága, illetve a frontok állandó mozgása jelent.

Ebben a tanulmányban azt a tézist kívánom elemezni, hogy a második világháború elbeszélhetősége - vagyis a nemzetiszocializmus időszaka alatti háború élményeivel kapcsolatos történetek generálásának strukturális lehetősége és az elbeszélés készsége - a háborús élmény struktúrájától, a narráció biográfiai szükségességétől és a németek számára betöltött társadalmi funkciójától függ. Értelmelem különféle kutatásokból származó életrajzi beszámolók elemzésén nyugszik.⁶ Az egyik kutatásban, melynek témája a „Háborús élmények biografikus feldolgozása”, kollegáimmal huszonegy nem üldözött Harmadik Birodalom-beli személyt vizsgáltunk, akik 1890 és 1930 között születtek.⁷ Emellett tizenöt olyan interjút is elemzek, amelyet olyan katonákkal készítettem, akik mindkét háborúban részt vettek. A kontrollcsoportot húsz olyan Izraelben élő európai zsidó élettörténete adja, akik átélték a holocaustot. Az interjúkban - a narratív interjúmódszer szabályainak megfelelően - arra kértük az embereket, hogy meséljék el életüket. Ennek az interjú módszernek az a célja, hogy az interjúalanytól egy teljes narratívát nyerjen a kiképzett kérdező, aki be nem avatkozó technikákat alkalmaz. A módszer azon a feltevésen alapul, hogy az élmény elmesélése közelebb visz magához az élményhez.⁸

A háborús élmények struktúrája

Ahogy korábban már jeleztem, szignifikáns különbséget mutatott az első és a második világháborúról nyert anyag. Az előbbi korszak elbeszélhetetlenségének legszélsőségesebb példáját az az ember nyújtotta, aki részletesen leírta a barakkban töltött első napok során kapott alapkiképzést. Abban a pillanatban azonban, hogy a frontról kezdett volna beszélni, teljesen kikapcsolt és semmire nem tudott visszaemlékezni. Minden kérdésem hiábavalónak bizonyult. Történetét csak akkor tudta folytatni, amikor arra kértem, meséljen a háború végéről.

A háborúval kapcsolatos történetekben ritka az ilyen drámai emléklyuk; a következő idézet, amely egy 1897-ben született férfival készített interjúból származik, jellemzőbb. Heinrich úr néhány mondattal elérkezik a nyugati fronton töltött szolgálathoz:

„Tizennyolc éves voltam, amikor behívtak. Badenben léptem be a 40. alakulathoz. Fél évig kaptam ott kiképzést. Azután 1916-ban, újév napján a nyugati frontra küldtek, a csatamezőre. Nagy támadások voltak. Franciaországban volt, Amiens közelében. Erre még mindig emlékszem, nagy csata volt ott és megsebesültem, itt a karomon, látja?”

Ezután a frontról szóló rövid beszámoló után részletesen elmeséli sebesülését, a hadikórházban való tartózkodását és hazájába való visszatérését.

E háborús történet rövidségét magyarázhatná az interjúalany öreg kora és gyöngye emlékezete, de ezt a magyarázatot több szempontból is elutasíthatjuk. Azt találtuk, hogy a nyugati fronton töltött idő rövid említése az interjúk általános sajátossága. Interjúalanyaink elég jól el tudtak mesélni gyermekkori és serdülőkori emlékeket, képesek voltak hosszasan beszélni a második világháborúról is, inkább szövegszerű elbeszélésben, mint távirati stílusú tudósításban. Ebben a tekintetben nem volt különbség a második és az első világháborús veteránok és a fiatalabb katonák között. Az első világháború lövészárk-élményeinek rémségei még mindig kísértenek a veteránok álmaiban, és ez a rémség a kérdező számára is mélyen átélhető volt. A háborús események felidézése érzelmeket kavart fel: a félelmet, a fájdalmat és a szomorúságot, ami az elbeszélő emlékeihez kapcsolódik és gyakran könnyeket fakaszt. Az első világháborús veteránok beszámolóinak szövegét a következők jellemzik: a külső dátumok és helyek, a hadseregegységek és eseménydátumok alapján való orientáció; a rövid tudósítások túlsúlya vagy sorrendjük felidézése; sokkal inkább az élmények értékelése (például „az ember úgy érezte magát, mintha bebörtönözték volna”), mint az interakciós helyzetek elmesélése. A háborús események - a lövészárkban töltött idők - kitörlődnek az emlékezetből, nem úgy, mint a frontra küldés előtti, a kórházi és a háború vége utáni idők emlékei, melyek narratív feldolgozást nyernek.

A második világháborúra vonatkozó elbeszélésekkel való összehasonlítás valódi különbségeket mutat. Ezeket az élményeket általában órákig tartó epikus narratívák formájában jelenítik meg, vagyis az események idősorrendjét követik. Ezekben az elbeszélésekben is vannak drámai történetek, amelyek a háborúval, a fogsággal vagy hasonló kritikus eseményekkel kapcsolatosak. Az első világháborús veteránoktól nem tudunk meg semmit olyan helyzetekről, amelyekben emberek meghaltak, csak olyan homályos utalások hang-

zottak el, mint hogy „hullottak, mint a legyek”. Egy második világháborús veterán legalább egy vagy két halállal kapcsolatos történetet elmond. Ezek rendszerint olyan történetek, amelyek nem részei a háborús rutinnak: például, hogyan halt meg valaki váratlanul egy „civil” betegségben vagy hogyan talált rá valaki egy bajtársára, akit megöltek a partizánok. Az ilyesfajta szövegek értelmezésekor gyakran olyan benyomásunk támadt, hogy ezek a történetek a halál tematizálását szolgálják, miközben elfedik az elbeszélő számára sokkal rémségesebb és fájdalmasabb eseményeket.⁹ Az első világháborús veteránok elbeszéléseiben nincsenek ilyen „fedőtörténetek”; Freud „fedőemlék” fogalma nyomán így neveztem el ezeket a történeteket. Mik voltak az ő számukra az említésre érdemes halálszituációk, melyek kívül estek a háború rutinján? Az ágyú mellett elesett bajtárs, a sok sebesült és a haldoklók üvöltése: ezek a mindennapos rutinhoz kapcsolódó jelenségek, és más emlékek aligha tudják elfedni őket.

Nem akarom azt a benyomást kelteni, hogy a második világháborús katona sokat beszélne a halálról. Inkább háborús anekdotákat mesél és önmagát bátor és főleg okos katonaként mutatja be. Az ilyen önprezentáció alig-alig bukkan fel az első világháborús katonák történeteiben. A második világháborús veterán hosszan beszél a háborúról, leírja a háborús taktikákat, beleértve a fegyvereket és a járműveket is, az érkezéseket és indulásokat, a civil lakossággal átélt békés élményeket és hangsúlyozza a Wehrmacht felsőbbrendűségét. Ezek is fedőtörténetek, amelyek azonban nem segítik az elbeszélőt abban, hogy tematizálja fájdalmas élményeit. Inkább valami más a szerepük, nem az, hogy a személyes fájdalommal, a megölt baráttal vagy a sebesült és megfagyott, visszavonuláskor hátrahagyott katonákkal kapcsolatos emlékeket feldolgozhatókká tegyék. Hasonlóképpen ritkán tematizálódik az a fájdalom, melyet a német katonák okoztak - a falvak lerombolása, a civil lakossággal szembeni durvaságok, a háborús foglyokkal szembeni kriminalitás, a gettók és koncentrációs táborok lakóinak tömeges elpusztítása; ezeket leggyakrabban tagadják.

Nézzük meg a második világháború bemutatásának szekvenciális struktúráját. A történetalkotás szekvencialitása a helyről helyre való állandó haladással, vagyis az események kronologikus sorba rendezésével jellemezhető. A történetalkotás folyamatát egy 1915-ben született katona, Sallmann példáján szeretném bemutatni. Röviddel a Szovjetunió ellen indított június 22-i támadás előtt Sallmant a nyugati frontról a keletre küldték. Ezt mondja a támadásról:

„Tehát megkezdődött a készenlét, éjszaka elmentünk az indulási pontokra és korán reggel, hajnalban elkezdődött az egész, a nagy zaj, az egész tüzéség, az összes puska, fűlsiketítő zajjal a levegőben. Azok voltak az első légi csaták és látni lehetett, hogyan jönnek az orosz gépek. És mielőtt még megtudhatták volna, mi is ez az egész, leestek, mint az égő lámpás. Ez, mondjuk, elég izgalmas volt.”

„Ez, mondjuk, elég izgalmas volt” - nem emlékszem, hogy hallottam volna ilyen értékelést az első világháborúval kapcsolatban. Egy ilyen izgalmas esemény elbeszélése, amelyik kívül esett a háborús helyzet mindennapi rutinján, ellentétes Heinrich első háborús beszámolójával, amely a külsőleges dátumok köré szerveződött. A különbség nem az elbeszélők személyiségéből fakad. Az első világháborúról szóló narratívák hiánya inkább azzal függhet

össze, amelyen módon különbözik egymástól a két háború átélésének élménye. A két háború közötti egyik leglényegesebb különbség az állóháború és a mozgóháború közötti különbség volt.

Az 1939-45 közötti mozgóháború nem a rutinhelyzetek élményét keltette, mivel különböző helyszíneken zajlott, különféle emberekkel, ráadásul élő emberekkel kellett konfrontálódni, köztük civilekkel is, nemcsak az ellenséggel. Az első világháború lövészárkaiban lehetetlen volt érezni az időt vagy egy rendes nap menete szerint strukturálni a napot. Az első világháborús veterán nem tudta, mikor lesz tüzszünet, mikor alhat vagy mikor ehet. Teoretikusan fogalmazva, a mindennapi idő iteratív szerkezetét megtörte a lövészárkok-háború természete. Az első világháborúról szóló történetek megalkotása abba a nehézségbe ütközik, hogy a lövészárkok-háború diffúz és kaotikus élményeibe kellene valamiféle szekvenciális rendet vinni.¹⁰

Ezeket az elgondolásokat a Gestalt-elmélet alapján is meg lehet támogatni. Az emlékezeti teljesítmény empirikus vizsgálatai azt mutatják, hogy amire már „gestalt”-ként emlékezünk, az sokkal jobban megtartható, mint a káosz.¹¹ A káosz mint a káosz benyomása lép be az emlékezetbe, vagyis jelentés nélkül. Az élményeknek strukturáltaknak kell lenniük ahhoz, hogy az emlékezetben megmaradhassanak: arra lehet jól emlékezni, ami rendezett egységekben szerepel a memóriában és a „rendezett memória a rendezett élményeken nyugszik”.¹² Ha tovább követjük az alaklélektani feltevést, amely szerint a memória inkább téri, mint idői sorok szerint rendezett, és így a környezet változásaira érzékeny, érthetővé válik a lövészárkokbeli időre való emlékezés nehézsége. Az egyik lövészárkok olyan volt, mint a másik. Amikor környezetünk nem változik, elveszítjük időérzékünket.¹³ A lövészárkokban töltött évek egyetlen képpé vagy rövid értékeléssé zsugorodnak, amely megpróbálja kifejezni a rettegésnek és a kétségbeesésnek a memória mélyére száműzött élményeit. Ilyen helyzetben nem mesélnek történeteket, pedig ez egy konstruktív hallgató segítségével lehetséges lenne. Mindazonáltal, az első világháború után nem ez volt a helyzet; a mottó inkább ez volt: „próbáld meg elfelejteni a szörnyűségeket”. Gyakran a pszichiáterek is ezt a tanácsot adták.¹⁴ Idővel ez a tagadási tendencia olyan viselkedésmintázattá vált, melyet még ma is nehéz megtörni.

Az első világháború körülményei nehezebbek és traumatikusabbak voltak a katonák számára, mint a második világháborúéi. A keskeny lövészárkokban való mozdulatlanlás élménye, az ellenség láthatatlansága különösen gyakran váltott ki neurotikus reakciókat.¹⁵ Az emberek félelmüket tevékenységbe próbálják folytatni, ez azonban a lövészárkok katonái számára nem volt lehetséges. A lövészárkokban nem tudták aktívan védeni önmagukat, csak passzívan kereshettek oltalmat. Ez a passzív kitartás a második világháború szőnyegbombázásaihoz hasonlítható, amikor a civileknek passzívan kellett elszenvedniük a háborút. Ebben a háborúban a katonák a fronton aktívabbak voltak. A civilek - általában nők - elbeszélései ugyanazt az emlékezeti mintát mutatják, mint az első világháború veteránjaié. Akárcsak a férfiak, az asszonyok is szabadon beszéltek a második világháborúról; de olyan szituációkra koncentráltak, mint új óvóhelyre vagy az új lakásba költözés, a különleges helyzetek, a menekülés. Az óvóhelyeken töltött szorongó órák, a légitámadások rémes jelenetei, amelyek nap nap után ismétlődtek, nem gyakoriak az

elbeszélésekben, és amikor a nők mégis érintik ezeket a témákat, akkor ez nehézséget okoz nekik. Amikor a bombatámadásokról beszélnek, akkor nem különálló élményeket mesélnek; inkább azt mesélik el, hogyan volt általában.

Mint az első világháború katonái, a második világháború asszonyai is természeti katasztrófaként mutatják be a háborút. Ezt az magyarázhatja, hogy ezek az asszonyok önmagukat gyakran a saját ellenőrzésükön kívülálló erők áldozatának érzik.¹⁶ De ez a magyarázat nem veszi figyelembe a civil populációt, beleértve a nők és a férfiak fizikai körülményeit, ami élményeiket nagymértékben befolyásolta. Ezek a körülmények fizikai struktúrájukat tekintve számos vonatkozásban hasonlítanak ahhoz, amilyen a lövészárók-háború volt a katonák számára. Először is, a mindennapi idő iteratív struktúrája ugyanúgy megtört. Nem lehetett tudni, mikor jönnek a támadások, lehet-e aludni éjszaka, a támadás után lesz-e áram vagy lakható lesz-e még a ház. Ilyen körülmények mellett az életre adott reakció a következő: „úgy tenni, mintha... semmi váratlan nem történhetne”¹⁷, egyik napról a másikra élni és nem gondolni a holnappal, egy napra tervezni, hosszú távra nem. Másik hasonló vonás a történések passzív elszenvedése; csak menedéket lehetett keresni, aktívan védekezni nem lehetett. Az idő tehát azzal telt, hogy az emberek várták a következő támadás végét. Az élmények e passzív szerkezete aligha generál történeteket. Harmadszor, a hasonló helyzetek állandó ismétlődése, a megszokott rend állandó megbomlása s a rend megbomlásának rendszerré, renddé válása csak a lövészárók-háborúhoz hasonlítható. Az elbeszélésben ezek a rutinhelyzetek nem dolgozódnak föl, nem elaborálódnak, legfeljebb „sűrített történetként” mesélik el őket, olyan történetként, amely különféle, esetleg meg sem történt komponensekből rakódik össze.

Mik a következményei annak, ha valaki olyan eseményeket él át, amelyeket nem lehet történetté formálni, amely reprezentálhatja szenvedéseit? Nehezen fogja tudni megosztani szenvedéseit és nem fog együttérzést kiváltani hallgatóiból, akik nem lesznek képesek osztozni vele ezekben az élményekben. Mások élményeiben lehet osztozni, de igazán csak akkor, ha azokat részleteiben nyomon követhetjük. Ha csak homályos és rövid beszámolókat hallunk róluk, akkor nem. Egy történet elbeszélése azt jelenti, hogy az ismeretlen ismerőssé válik; az elbeszélés aktusában a hallgató a nem tudás állapotából a tudás állapotába kerül.¹⁸ Amikor az élményekhez lehetetlen kapcsolódni, akkor fennáll a veszélye annak, hogy az egyén megtapad a múltbeli élményeinél, s képtelen lesz eltávolodni tőlük.¹⁹ Ez lehetetlenné teszi, hogy a múltat elválasszuk a jelentől, másnak éljük meg, hogy észrevegyük közöttük a különbségeket, s ez orientációs nehézségeket okoz olyan helyzetekben, amelyekben cselekedni kell.

Véleményem szerint a traumatikus eseményekről való beszéd képtelensége a szenvedés elmúltával másodlagos traumatizációhoz vezet. Ha a tapasztalatokat nem lehet elbeszéléssé alakítani, akkor az eredeti élményt kísérő trauma konzolidálódik. Amikor az elbeszélés iránt csekély érdeklődés mutatkozik vagy egyenesen érdektelenségbe ütközik olyannyira, hogy a hallgató nem tudja az elbeszélőt a történetalkotásban segíteni, akkor az elbeszélésre tett további próbálkozások még nehezebbek lesznek, és felerősödik az izoláció érzete. Kérdezőként tudatában kell lennünk mindezeknek és meg kell próbálnunk leküzdeni az idegenség érzését. Gyakran találkozunk a „terápia-fóbiá-

val", amelytől nagyon sok szociológus és történész szenved. A verbalizáció kapuját megnyitó elbeszélés-kezdeményekkel szembeni védekezésként a halottakra gyakran reagálunk „jósándékúan” úgy, hogy témát váltunk, fel tesszük a következő kérdést vagy megpróbáljuk megnyugtatni az elbeszélőt valami „dehát végül is ez a múlt, már elmúlt” féle mellébeszéléssel - s ilyenkor éppen az alig megnyílt ajtókat csukjuk be.

A holocaust-túlélőkkel folytatott interjúim során vált számomra világossá az, hogyan lehet legyőzni az emlékezethiányt és az elbeszélésben mutatkozó nehézségeket a konstruktív figyelem módszerével. Volt olyan interjúalanyom, aki a bujkálásra és a koncentrációs táborban töltött időkre vonatkozó kérdések nélkül szinte meg sem tudott szólalni. A lövészárkok-háborút megélt katonákhoz hasonlóan rövid utalásokkal vagy hasonlatokkal írták le azt az időt („kész bolondokháza volt”). A holocaust-túlélők azonban sokkal markánsabban jelezték beszédképességüket, mint a német interjúalanyok - azt is remélték talán, hogy „lehetnek” terheikből. Egy olyan közönséges inger, mint „tudna egy kicsit többet mondani erről az élményről?”, itt nem segített volna. Az interjúalanyt itt abban kellett segítenünk, hogy emlékezetében vissza tudjon térni az átélt élményhez, akkori emócióit felidéző kérdéseket kellett feltennünk, s nem kognícióira kérdeznünk rá.²⁰

A háborús elbeszélés biográfiai szükségessége

Azt feltételezhetnénk tehát, hogy a második világháború élményeit strukturális jellegzetességeik teszik elbeszélhetővé. E tekintetben eltérnek a köznap-i tapasztalatoktól: a kevésbé traumatikus mindennapi rutintól teljesen különböző helyzetekre könnyebb emlékezni. A második világháború sok aszszony számára a bombázást, az egyik helyről a másikra való menekülést jelentette; a férfiak számára az előrenyomulást vagy a visszavonulást. Ezek a nem rutinszerű események, a helyváltoztatás emlékeztetést könnyítő voltával együtt előnyösekké bizonyulnak a narratíva létrehozásának folyamatában. Az életút elbeszélésének fő vonala ezeket a helyváltoztatásokat időrendi sorrendben tudja követni. Ily módon az elbeszélő rendelkezik egy olyan emlékezeti kerettel²¹, amely lehetővé teszi számára a múlt megjelenítését a jelenben.

A második világháború elbeszélhetősége azonban sem nem elégséges, sem nem szükséges ok arra, hogy ilyen figyelem irányuljon rá. Végül is nem szoktunk csak azért órákig beszélni tapasztalatainkról, mert könnyű. Motivációra is szükségünk van: az élményeknek jelentéssel kell bírniuk vagy az elbeszélő, vagy a hallgató számára. Illetve az elbeszélő számára valamiféle biográfiai szükségességgel kell bírniuk. Az önéletrajzírók azért beszélnek az életükről, mert meg akarják nyugtatni magukat a múltjukat, jelenüket és anticipált jövőjüket illetően. Az elbeszélés által életüket valamiféleképpen konzisztenssé szeretnék tenni, megpróbálják tisztázni a maguk számára, kik ők és hogyan lettek azzá, akik.²² Nem nehéz belátni, hogy a második világháború hatalmas biográfiai jelentéssel bír sok átélője számára. Ez a magyarázata annak, hogy ez az időszak még mindig figyelmet érdemel. A második világháború hosszú távú hatást fejtett ki Németország lakóinak életére. Az ő

életüket nemcsak a háborús évek változtatták meg. Sok férfi töltött éveket hadifogságban vagy börtönben; családok veszítették el az otthonukat, vagyonukat és barátaikat; sokan pedig világnézetüket, hitüket is elveszítették. A háború után sok asszony veszítette el ismét a háború során nyert autonómiáját mind a családban, mind a munkában. Amikor a katonák hazatértek a fogságból, nagy nehézségekkel találták szemben magukat, igyekezvén családi és szakmai életüket ugyanolyan formában helyreállítani, mint amilyenben azt a Wehrmachtba való bevonulásukkor otthagyták.

Hogy a férfiak és a nők milyen mértékben éltek meg úgy, hogy a háború beavatkozik az életükbe, az attól függ, melyik korosztályhoz tartoznak. Kutatásaink szerint a háború 1888 és 1930 között született átléleit három különböző generációba lehet sorolni: a Vilmos-korabeli ifjúság, a weimari ifjúság és a hitleri ifjúság csoportjába.²³ E csoportokról részletesebben is szólunk, hogy megvilágítsuk a kapcsolatot a generációhoz való tartozás és az átéltek elbeszélésének szükséglete között.

A Vilmos-korabeli ifjúság, az 1890 és 1900 között születettek, a császári Birodalomban éltek végig gyermek- és ifjúkorukat. E generáció férfiai az első világháború lövészárkaiban érték meg felnőttkorukat és rájuk különösen mély benyomást gyakorolt a háború. E generáció tagjai a németországi vad infláció és világméretű gazdasági válság időszakában kezdtek meg felnőtt életüket és találták szemben magukat a családalapítás és karrierépítés feladatával. A második világháború kitörésekor az első világháborúban szolgált, 1893 és 1900 között született férfiak, immár középkorúan, ismét a frontra kerültek. Így a húszas években alapított családokat, amelyeknek kialakult valamiféle mindennapi rutinjuk, s melyekben a férj megalapozott valamiféle foglalkozásbeli karriert, hirtelen szétszakították. Ez a generáció kevésbé tűnt elfogadónak a második világháborúval kapcsolatban, mint a fiatalabb korosztály, mert az első világháború élményei implicit pacifizmusra serkentették őket.

A weimari generációhoz tartozók (1906 és 1919 között születettek) voltak a németek első olyan generációja, akik gyermek- és ifjúkorukat demokratikus köztársaságban éltek le. Generációképüket azonban inkább a korai és közép felnőttkoruk, mint ifjúságuk határozta meg. A háborús évek alatt a generáció asszonyai számottevően előrehaladtak az emancipáció útján, hogy aztán 1945 után visszakényszerüljenek korábbi helyzetükbe. A férfiak tizennyolcadik vagy tizenkilencedik éveiktől kezdve valamilyen módon a hadsereghez kapcsolódtak. Legtöbbjük a második világháború alatt mindvégig katona volt. Az 1911 és 1919 között születetteket már 1939 előtt behívták, hogy a nemzetiszocialista rendszer valamely félkatonai szervezetében szolgáljanak. Még ha a fogságot és a börtönéveket ki is hagyjuk a számításból, ezek az emberek akkor is közel tíz évet katonai szervezetben töltöttek el az életükből. Az életút szempontjából ezek kritikus évek, melyekben fontos döntéseket kellett meghozni mind a családi, mind a szakmai élet területén. Ez az az időszak, amikor a szakmai karrier stabilizálódik és a családalapításra is sor kerül, de ennek a nemzedéknek az életében ez a háborút, a katonáskodást jelentette. A generáció férfitagjai képtelenek voltak arra, hogy a Wehrmachton kívül tegyenek szert valamiféle szakmai identitásra; a mi interjúink csakúgy, mint azok, amelyeket Lutz Niethammer kutatócsoportja²⁴ készített, azt mutatják, hogy a

generáció tagjai a katonaságot tekintették szakmájuknak, melyhez fokról fokra és lelkiismeretükre hallgatva jutottak el. A generáció sok tagja megnősült és szülővé vált a háborús évek alatt. Ez az akkor ifjú házaspárok és fiatal szülők generációja olykor csak gondolatban, máskor rövid otthoni látogatások alkalmával tudott azonosulni ezzel a szereppel. Ezek a férfiak alig ismerték feleségüket és gyermekeiket. Az asszonyok teremtettek elő mindent a család számára otthon és még hadiszolgálatra is behívták őket, amit pedig azelőtt csak férfiak teljesítettek.

A hitleri fiatalok nemzedéke (kb. 1922 és 1930 között születettek) a Harmadik Birodalomban élte végig gyermek- és ifjúkorát. Az iskolában és az ifjúsági mozgalmakban a nemzetiszocializmus eszméire szocializálódtak.²⁵ Gyermekként és ifjúként, a náci propaganda szerint, „a jövő zálogai” voltak és arra nevelték őket, hogy új társadalmat hozzanak létre. Önbizalmukat az előző generáció számára elérhetetlen ifjúsági mozgalmak alapításával alakították és erősítették. A *Hitlerjugend* és a *Bund Deutscher Mädel* (Német Leányszövetség, BDM) nyári és sítáborok, illetve szakmai képzést nyújtó táborok tették vonzóvá, minthogy ilyenek korábban - különösen a szegényebb rétegek gyermekei számára - nem léteztek. BDM-leánynak vagy Hitler-ifjúnak lenni sok fiatal identitása szempontjából központi kérdés volt. A nemzetiszocialista pedagógusok abban is sikeresek voltak, hogy fel tudták lelkesíteni ezeket a fiatalokat a náci *Weltanschauung* és a háború iránt. Sok fiatal boldog volt, hogy a háború vége felé csatlakozhatott a hadsereg kiegészítő egységéhez. A generáció idősebb tagjait is besorozták a kiegészítő egységbe és végül magába a hadseregbe is. Elemzésünk szerint ezek az emberek kerültek legközelebb a politikai katona nemzetiszocialista ideáljához, aki kész a nemzetiszocializmus végső győzelméig harcolni.

A három nemzedék megkérdéztettjei közül a weimari fiatalok generációja, közülük is főleg a férfiak beszéltek a leghosszabban a második világháborúról és az azt követő hadifogságról. Ők voltak azok is, akik életére a második világháború a legnagyobb hatást gyakorolta. Ezek a férfiak szolgáltak a legtovább a Wehrmachtban, feleségeik és anyáik magukra voltak utalva a háborús időszak és a fogságban, börtönben töltött idő alatt is. A háború utáni időszak szintén döntő e generáció életrajzában, mert ők voltak azok, akik a legnehezebben tudtak visszailleszkedni a civil életbe. A fogság letöltése után és a nők korábbi szerepének visszaállása után ezek a férfiak először találták szemben magukat a szakma, az otthon, az apaság és a férji szerep követelményeivel.

A Vilmos-korabeli fiatalok generációjának tagjai viszont a már korábban kialakult szakmai és családi életüket tudták folytatni. A mozgósítás az ő esetükben kisebb biográfiai jelentőséggel bír, mint a fiatalabbakéban. 1939-ben ezek az emberek életük olyan szakaszában voltak, amikor szakmájukban már jártasak, s ez adott életüknek értelmet. Így aztán kevésbé akartak katonai karriert csinálni, mint a fiatalabbak, még ha ez idősebb koruk ellenére lehetséges lett volna is. A behívást szakmai életük félbeszakításának tekintették. Lojálisak voltak a hazájukhoz és a bevonulást kötelességüknek tartották, de bár sok évet áldoztak e kötelezettségnek, az mégsem nyert olyan életrajzi jelentőséget az ő esetükben, mint azoknál, akik a katonaságot a hivatásuknak

tekintették. 1945-re a kötelezettségnek vége volt, ők pedig fölvehettek a háború előtti élet fonalát.

Ezzel éles ellentétben a béke eljövetele törést okozott azoknak a katonáknak az életében, akik a katonaságot hivatásuknak tekintették. Nehezen tudták felvenni régi életük fonalát, amelyben ugyan volt már részük, de nem sokáig. A weimari fiatalok generációjának fel kellett tennie a kérdést önmagának: Mit csináljak most? Milyen hivatást válasszak - folytassam, amit elkezdtem, vagy kezdjek valami újat? A Wehrmachtban minden tervem és ambícióm szertefoszlott? Megtanulnak-e tisztelni a gyerekeim? Meg tudom-e őrizni a házasságom? A weimari fiatalok asszonyai a háború után olyan helyzetben találták magukat, hogy férjeik visszatértek és követelték a „családfői státuszt”, s hogy saját hivatásukat fel kellett adniuk. Ezért a háborús időszak az ő életükben még jóval később is megőrzi fontosságát. Az asszonyok számára a háború aktív életvitelt jelentett, noha a szenvedést se spórolhatták meg; de képesek voltak megküzdeni a háborús élet nehézségeivel, függetlenebbekké és öntudatosabbakká váltak ebben a folyamatban. Miután ezeket a szerepeket és képességeket fel kellett adniuk, a háborús időszak gyakran komoly jelentőséget kapott életükben.

A háborús történetek kisebb súllyal szerepelnek a hitleri generáció tagjainak, mint az idősebb korúaknak az esetében. Igaz, hogy ők nagyon részletes történeteket mesélnek a háborúról, de a Hitlerjugendről még bővebben tudnak beszámolni. Háborús élményeik kisebb biográfiai jelentéssel bírnak, mint Hitlerjugend-tagságuk vagy a nemzetiszocialista eszmék iránti rajongásuk. Végül is - elemzésünk szerint mindenképpen - ők voltak azok, akik a leg-hosszabb ideig azonosultak a Harmadik Birodalommal és akiknek a nemzetszocializmus összeomlása személyes eszményeik pusztulását is jelentette. 1945 az ő számukra más kérdést vetett fel, mint a weimari generációnak. Ezek a kérdések nem annyira a korábbi élettervek beteljesedéséhez, inkább annak felülvizsgálatához kapcsolódtak. Ezek az asszonyok és férfiak, akik 1945-ben éppen családot alapítottak és megkezdték szakmai karrierjüket, így nem valami már létezőbe tértek vissza, s viszonylag könnyen tudtak új életet kezdeni. Sokkal inkább jövőorientáltak voltak, mint az idősebb nemzedék. Így ezek a fiatalabb emberek sokkal kevesebb élettörténeti krízist éltek át a háború utáni időszakban, mint a weimari generáció tagjai.

A fiatalabb nemzedék krízise ideológiai orientációjukkal volt kapcsolatos.²⁶ Nem szakmai karrierjük vagy családi életük kérdőjeleződött meg, hanem az a *Weltanschauung*, amivel azonosultak. A nyugati szövetségeseik által meghirdetett, az ifjúságot érintő amnesztia és a generáció önfelmentő érvelése - „tulajdonképpen túl fiatalok voltunk ahhoz, hogy megérthessük...” - e férfiak és nők számára könnyebbé tette a náci rezsim iránti rajongásuk verbalizációját, sokkal könnyebbé tette a náci rezsim iránti rajongásuk verbalizációját, sokkal könnyebbé, mint az idősebb generáció számára. Nekik nem volt szükségük háborús narratívákra ahhoz, hogy megszabaduljanak múltjuktól: a náci szervezetekben való részvételtől vagy a náci rezsimben való involvál ódástól.

A háborús elbeszélések társadalmi funkciója

Elfogadhatjuk, hogy a második világháborúról azért beszélnek el olyan sok történetet, mert ez az élet olyan szakaszát képviseli, amely rendkívüli fontossággal bír és bírt az emberek számára. Kutatásunk rámutat azonban, hogy a háborús történetek azoknak a németeknek a szempontjából, akiket a nemzetiszocializmus nem üldözött, mást is jelentenek: a náci múlt normalizálásának folyamatát szolgálják. A „háború” témájának narratív kiterjesztésén keresztül el tudják kerülni a „nemzetiszocializmus” témáját és meg tudják erősíteni a „mi is sokat szenvedtünk” képzetét. Ez a terheket könnyítő érvelés, amely egyenlőségjelet tesz az elbeszélő és a náci áldozatainak szenvedése közé, azt is biztosítja, hogy el lehessen kerülni a náci bűnök témáját azzal, hogy az is része az elbeszélte háborús történeteknek.

Az a stratégia, ahogy a nemzetiszocializmus helyett háborús történeteket mesélnek, a náci időszakot a háború depolitizált éveibe sűríti be és ez a náci téma elkerülését szolgáló egyik módszer. Ez az élettörténeti stratégia a megkérdőjelezhető náci múlt jóvátételét szolgálja. Sok élettörténetre és a németországi nyilvános diszkurzusokra is rányomja a bélyegét. Ez a stratégia azt a benyomást kelti, hogy a Harmadik Birodalom tizenkét éve háborús időszak volt. E jelenség megnyilvánulása az, amikor a Harmadik Birodalomra történő utalások csak a háborús éveket tárgyalják, pedig a náci rezsim már 1933-ban elkezdődött.

Azok a beszámolók, amelyek a Hitler hatalomrajutása utáni első években a zsidó állampolgárokat ért üldöztetésekre vonatkoznak, a korszakot a „háborús évekre” teszik át. Az élettörténeti narratíváknak ez a stratégiája meghatározza a struktúrát: az 1933 és 1945 közötti életszakaszra úgy utalnak, mintha az teljes egészében háborús időszak lett volna. A háború előtti időt alig említik. Ez lehetővé teszi a náci szervezetekben aktívan résztvevő emberek számára, hogy elkerüljék élettörténetük e vonatkozásának tematizálását. Beszélnek a Wehrmachtnál eltöltött idejükről, ami számukra nem jelent kapcsolatot a nemzetiszocializmussal és ami - beállításuk szerint - pontot is tett náci párti aktivitásuk végére.

Elemzéseink azt mutatják, hogy a „Harmadik Birodalom” aktivistái azok, akik leginkább alkalmazzák e biográfiai stratégiát, azaz hogy a nemzetiszocializmust a depolitizált háborús évekhez kötik annak érdekében, hogy leplezzék saját és mások involválódását a pártpolitikában. A weimari fiatalok generációja különösen gyakran alkalmazza ezt a stratégiát az élettörténet elbeszélése során. Tudnak mesélni a weimari köztársaságban leélt fiatalságuk eseménytelen időszakáról, azután finoman átívelik ifjúságukat, a háború előtti időszakot, amikor családot alapítottak és megalapozták szakmai karrierjüket. Miután ezt az időszakot többé-kevésbé átugrottak, már meglehetősen nyíltan tudnak beszélni a háborús évekről, amikor e rutinfolyamatok megtörttek.

Az a bemutatás, melyben „a háború politikamentes volt”, egybevág azzal az eszmével, hogy ez a háború ugyanolyan volt, mint minden más háború. Ez az érvelés tagadja a nemzetiszocializmus háborús céljait, mint például az új „Lebensraum” kialakítását és a német faj felsőbbrendűségének bizonyítását. Németország felelősségét a háború kirobbantásában ezáltal detematizálják, sőt tagadják. A háborúban elkövetett bűnökkel való személyes kap-

csőlátókból eredő konfliktusok elkerülésének érdekében sok tanú kizárja elbeszéléséből a második világháborús cselekmények büntetőjogi részleteit.²⁷ A német háborús tevékenység ilyen normalizálási törekvése ma is él. Az emberiség ellen elkövetett náci bűnök így a háborús cselekmények közé kerülnek, valami ilyenféle igazolással: a náci bűnöket a háború alatt követték el, és minden háborúnak megvannak a maga törvényei. Amikor ezeket a bűnöket egyáltalán elismerik, akkor úgy állítják be, hogy azokat az SS vagy az *Einsatzkommandók* követték el. A korábbi katonák a mai napig biztosítják egymást arról, hogy a Wehrmacht nem vett részt bűnös cselekedetekben és nem követett el bűnt; ők maguk biztosan nem tapasztaltak ilyesmit és 1945-ig még csak nem is hallottak ilyesmiről. Van olyan beszámoló, amelyben a Lengyelország és a Szovjetunió elleni támadásban részt vett katonák három órán keresztül beszélnek, de semmiféle bűncselekményre való utalást nem tesznek.

Megkérdeshetnénk, vajon ez az egész háborús narratíva nem fedőtörténet-e csupán, valami olyasminak az eltakarása, amely valaha fájdalmas volt az akkori katonának. Semmilyen körülmények között nem tudjuk elfogadni a háborús bűnök elkenésére adott magyarázatként a jellemhibát vagy a büntudat néküliséget. Inkább úgy tartjuk, hogy annak a fájdalmas tehernek a jele, amit a beszélő megpróbál elkerülni. Másfelől viszont a háborús évek sok szemtanú számára lehetővé teszik a terhektől való megkönnyebbülést, hiszen ezek az órák a szenvedésnek olyan idejét jelentették, amikor sokkal kevésbé voltak függetlenek. E tanúk kevesebb felelősséget éreznek életük iránt olyankor, amikor azt külső tényezők irányítják, mint amikor autonómak. Más szavakkal, kevesebb felelősséget éreznek a háború idején történt események iránt még akkor is, ha azok a náci politikához kapcsolódtak, mert ők maguk is szenvedtek.

És ezért van az, hogy a háborús évek - melyeket a szenvedés idejeként éltek át, szemben a háborút megelőző, aktív tervezés időszakával - fontos szerepet játszanak abban, ahogy a németek a nemzetiszocializmus iránti politikai felelősség kérdését kezelik. Ahelyett, hogy 1945-ben úgy döntöttek volna, hogy a bűn témája miatt lehetetlen a múltról beszélni, a háború témája lehetőséget adott egy olyasfajta részletes elbeszélésre, amelyben az egyénnek nem kellett tagadnia a saját múltját. Sokak számára a dilemma a következő volt: egyfelől a múlt nélkül nem tudta meghatározni önmagát, történelme nélkül nincs identitása; másfelől viszont a múlt súlyos teher. A megoldás az volt, hogy a múltat, a nemzetiszocializmusban való részvételt teljesen leválasztották a politikai kontextusról, s így beszélni lehetett olyan dolgokról is, amelyek egyszerre voltak politikamentesek és személyesen fájdalmasak. Ez lehetővé tette, hogy a nemzetiszocializmus áldozataként azonosítsák önmagukat. Sok német osztozik az érzésben: „mindannyian a nemzetiszocializmus áldozatai vagyunk”.

A nemzetiszocialisták által elkövetett bűnök túlélőinek 1945 után teljesen más stratégiát kellett választaniuk. Felszabadulásuk után minden erejüket mozgósítaniuk kellett ahhoz, hogy életben maradjanak. Bár voltak, akik zárt körben vagy nyilvánosan is beszéltek élményeikről vagy írtak róluk - az írás is és a beszéd is kellett ahhoz, hogy képesek legyenek tovább élni, mint például Primo Levi esetében -, a többség a hallgatást választotta. Felejtteni

akartak vagy talán nem akarták átélni a meg nem értést vagy később az érdektelenséget. Továbbá, nem akarták terhelni a családjukat, főleg a gyerekeiket. Az egyik interjúalany ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Hosszú ideig hallgattam, félre akartam tenni az egészet. Nem akartam másokat terhelni vele és nem akartam megnehezíteni a gyerekeim életét.”

De mivel az emlékeket nem lehet eltüntetni, mert visszatérnek rémálmok vagy nappali szorongás formájában, és mivel a pánikreakciók később pszichoszomatikus betegségekből nyilvánulnak meg, a túlélőknek egyre nagyobb szükségük van arra, hogy kifejezzék önmagukat. Ma már inkább a holocaust elfelejtésétől vagy tagadásától tartanak. Az elmúlt években megnőtt a túlélők visszaemlékezéseinek száma Izraelben. Ma már sok nagyszülő, aki eddig hallgatott, saját gyermekének nem beszélt, beszél az unokáknak. Beszédjük funkciója ellentétben áll a bűnök detematizálásával. A szemlélők és elkövetők beszédjükkel elleplezni próbálnak, a túlélők leleplezni. Bizonyoságot akarnak hagyni, személyes élményeikkel igazolni, milyen kimondhatatlan szörnyűségeket követtek el a náci és azok, akik segítettek őket, Európában. Gyakran kerülnek szembe azzal a nehézséggel, hogy a leleplezés és beszéd során olyan élményhez érnek, ami annyira traumatizáló volt, hogy lehetetlennek látszik kifejezni, beszédbe foglalni. Az égbekiáltó bűnök között mindennaposná vált szenvedések is szerepelnek, az olyan rutinná vált helyzetek, mint a megszegyenítés, a megalázás, a társak halála, az állandó megfigyelés, a mosakodás lehetetlensége, az éhség, a hideg.

Összefoglalás

A történelmi és életrészek elbeszélhetőségével kapcsolatban empirikusan bizonyíthatóak a következő feltevések: Először, a szekvenciális sorba rendezhető élményeket könnyebb elbeszélni, mint a diffúz és kaotikus élményeket. Könnyen felidézhetőek és elbeszélhetőek azok az események, amelyek a mindennapok rutinjától elválnak, különösen azok, amelyek helyváltoztatáshoz is kapcsolódnak. Másodsorban, amikor az élet bizonyos időszakok hatással van a többire azáltal, hogy az elbeszélő jelenét vagy jövőjét befolyásolja, akkor ezt az időszakot az elbeszélésben valahogy egyensúlyba kell hozni. Minél fontosabb az élettörténet szempontjából egy történelmi esemény vagy szakasz, annál inkább indukál biográfiai önmegegyesítést és elbeszélést is. Harmadsorban, ha a történelem bizonyos időszakai kollektív igazolást kívánnak és egy nép vagy csoport a politikai felelősség kérdésével találja magát szemben, akkor előfordul, hogy olyan fedőtörténetek jelennek meg, amelyek a személyes szenvedésekről szólnak és a múlt normalizálásának célját szolgálják. E három tényező kölcsönös befolyása - elbeszélhetőség, az elbeszélés szükségessége és társadalmi funkciója - teszi a történelmi időszakokat kollektíven tematizálhatóvá.

Szakács Katalin fordítása

JEGYZETEK

- 1 K. Koestlin, Erzählen vom Krieg - Krieg als Reise. IL In: *Bios*. 2. 173-182.
- 2 F. Schütze, Kollektive Verlaufskurve und Wandlungsprozesse. Dimensionen des Vergleichs von Kriegserfahrungen amerikanischer und deutschen Soldaten im Zweiten Weltkrieg, In: *Bios*. 1989. 1. 31-109. o.
- 3 K. Roettgers, Die Erzählbarkeit des Lebens. In: *Bios*. 1988. 1. 5-19. o.
- 4 Ezekkel az eredményekkel gyakran azt szegeznek szembe, hogy már úgyis túlságosan nagy a háborús irodalom. Ennek az irodalomnak a metaforikus gazdagsága ellenére, ami talán helyettesíti a történeteket, a Walter Benjaminhoz (*Illuminations*) vagy Ernest Hemingwayhez (*Búcsú a fegyverektől*) hasonló szerzők az elbeszélés nehezségét említik. Vö. Koestlin, id. mű, 175.
- 5 A szövegtípusok különböző fajtáit - történet, argumentáció és leírás - I. W. Kallmeyer és F. Schütze, Zur Konstruktion von Kommunikationsschema. In: D. Wegner (szerk.), *Gesprächsanalyse*. Hamburg, S. Buske, 1977. 159-274.
- 6 A hermeneutikai esetrekonstruáció módszere U. Oevermann és mások, Die Methodologie einer „objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In H. G. Soeffner (szerk.): *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Stuttgart, Metzler, 1979. 352-434. o. című írásán alapul.
- 7 G. Rosenthal (szerk.), „Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun“ - Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches“ in erzählten Lebensgeschichten. Opladen, Leske und Budrich, 1990
- 8 F. Schütze, Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung. In: *Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen: Kommunikative Sozialforschung*, München, Fink, 1976. 159-260. o.
- 9 S. Freud, Über Deckerinnerungen. In: *Gesammelte Schriften*. 1. 1899. 465. o.
- 10 E. Leed, *No Man's Land, Combat and Identity in World War I*. Cambridge, University Press, 1979
- 11 K. Koffka, *Principles of Gestalt Psychology*. New York, Harcourt, Brace and World, 1963
- 12 Id. mű, 520. o.
- 13 A. Gurwitsch, *Studies in Phenomenology and Psychology*. Evanston, Northwestern University Press, 1966
- 14 W.H.R. Rivers, The Repression of War Experience. In: *Lancet*. 1. 1918. 173-180. o.
- 15 M. Maxwell, *A Psychological Retrospect to the Great War*. London, 1923.
- 16 A. Troegger, German Women's Memories of World War II In: M. Higonet et al (szerk.), *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. New Haven, London, Yale University, 1987. 285-299. o.
- 17 W. Fischer, *Time and Chronic Illness. A Study on Social Constitution of Temporality*, Berkley (Habilitation Thesis), 1982.; W. Fischer, Alltagszeit und Lebenszeit in Lebensgeschichten von Kronischen Kranken, In: K. Hurreimann, *Lebenslage Lebensalter Lebenszeit*. Weinheim, Beltz, 1986. 157-171.
- 18 F. Schütze, id. mű, 159-260. o.
- 19 K. Roettgers, id. mű
- 20 A szcénikus emlékezetre vonatkozó kérdéseknél a szenzoros benyomásokra vagy hely-képzetekre kell támaszkodnunk, hogy ennek segítségével újra felidézhető legyen az, hogy valami hogyan zajlott le vagy hogy azt hogyan éltük meg.
- 21 M. Halbwegs, *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt, Suhrkamp, 1985.
- 22 A biografikus elbeszélés funkciójával kapcsolatban I. W. Fischer, Perspektiven der Lebenslauforschung. In: A. Herlth und K. P. Strohmeier, *Lebenslauf und Familie-*

nentwicklung. Opladen, 1989, Leske und Budrich, 279-294. o.; M. Kohl, Zur Theorie der biographischen Selbst - und Fremdwahrnehmung. In: J. Matthes, *Lebenswelt und sozialae Probleme, Verhandlungen des 20. Soziologentages*. Frankfurt, Campus, 1981, 502-520. o.; G. Rosenthal, id. mű, 1987.

23 G. Rosenthal, id. mű, 1990.

24 L. Niethammer, „*Die Jahre weiss man nicht wo man die heute hinsetzen soll*”. Dietz Nachf., Bonn, Berlin, 1986.

25 G. Rosenthal, id. mű, 1987.

26 G. Rosenthal, May 8th, 1945: The Biographical Meaning of a Historical Event. In: *Interanational Journal of Oral History*. 10. köt. 3. szám, 1989. 183-193. o.

27 F. Schütze, id. mű, 1989. 31-109. o.